

կլինդռեն, ոտքի տակ ընկած էին, անցնող դարձողը կրկոխկռտէր կրլկէին, ծեծէին, կսպանէին, ունեցած չունեցածնին ձեռքերէն կառնէին. ալ տանողը՝ տանողի էր, հարց ու փորձ անող չկար. կուզէ թէ մի կովի պողէն տաս մարդ բռնէր՝ դարձեալ պրծնելիք չկար:

Այսու ամենայնիւ կրակ ու բոց Հասանխանը սորանով ալ չբաւականացաւ, նա ըմբռնէ մի ստուար գուռի առած մեկնեցաւ անտի, շուտով ասպատակներ սփռուեցան. դաշտ ու գուրան բռնեցին ձեռք ընկած տնակալ թուրք ու հայ կողոպտեցին, գերի վարեցին Խնուսի, Վարդոյի, Բաքմանի, Քեղիի և այլ և այլ տեղեաց ընակիչները՝ Տուարածատափի վրայով անցան յերևան, գերեաց բիւր անէծքն ու աղաղակը իրենց հետ տանելով:

(Շարունակելի)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ.

(Շարունակում).

ԱԲ.

Քելիլէանդ գիւղը. նորա ցոյցեաց-նիւնը և խալաֆողները. շինական քաղաքացիները. Օրնալէանդ գիւղը. նորա հան-նիւնները. Բաղլէանդ գիւղը. նորա հան-նիւնները և հանգրաքանները: Պարսկական յիշատակում-նիւն. ճանապարհը դէպի Սաւրէ Ասորու ծառայի վանքը. վանքի ծառասրանը. Եկեղեցին. տըյանները. գաւիւն. Եկեղեցու տըյանագրու-նիւնները:

Իջայ կրկին Արփաչայի աղմկալից ափերը, այն տեղ, ուր գետը խառնուելով Ալագեազի կամ Ղոյթուլի գետի հետ՝ կազ-

մոռմէ անկիւն: Անկիւնից դէպի հիւսիս, մինչև ժայռապատ լեռնաքօտինները տարածուում է հարթ դաշտավայր, երկարութեամբ մինչև 8 վերստ: Դաշտը, որ հիւսիսից դէպի գետը աստիճանաբար ցածանում է, ամբողջ երկարութեամբ կիսից ճեղքւում է լեռներից հոսող մի քաղցրիկ վտակով: Նոյն իսկ տարածութեան վերայ, վտակի ափերում, իրարից մօտաւոր հեռաւորութեամբ շինած են երեք գաղթական հայոց գիւղեր, Քեշիշքեանդ, Օրթաքեանդ և Բաշքեանդ: Երեքն ևս շրջապատուած են արտերով, պարտէզներով, ծառաստաններով և խաղողի այգիներով:

Սկսեմք ստորին գիւղից, Քեշիշքեանդից: Նա ունի 453 արական և 349 իգական բնակիչներ 96 գերդաստանով: Դոնէ այս երեք գիւղերի տնտեսական բարօրութիւնը ցոյց տալու համար յիշեմ, որ Քեշիշքեանդի բնակիչները պարապում են հողագործութեամբ և այգեգործութեամբ: Այգիները թուով 90 են 78 գեսեատին տարածութեան վերայ սիւռուած: Ջրի սակաւութիւնը նշանաւոր արգելք է լինում այգիների շտառնալուն: Խաղողի մեծ մասից քամումեն գինի, իսկ փոքր մասը, մօտ 500 պուդ, առանց քամելու, կշռով ծախումեն կամ փոխում են ցորենի հետ:

Այգիների կարգում ունին անպտուղ և պտղատու ծառեր: Առաջինից բարդի 500 ծառ, Ղարաղաճ—1500 ծառ, ուռի 500 ծառ, որ գործադրվում են շինութեանց համար: Մրգատու ծառերն են՝ փշատ 300 հատ, թթենի 1000 հատ և ծիրան 2000 հատ. վերջիններից ստացւում է տարեկան մինչև 2000 պուդ թարմ ծիրան որ չորացնում են (չիր) կերակուրի մէջ ուտելու: Ոչխարի թիւը հասնում է մինչև 2300 գլխի, խոշոր տաւար 500 գլուխ, ձի 60 հատ, էջ 60 հատ, ջորի ոչ մի հատ, մեղու 50 փեթակ: Գիւղատնտեսական կարիքը լրացնելու համար ունին գութան 5 հատ, արօր (վեցկի) 75 հատ, ջառջառ 70 հատ, ոսյլ 40 հատ:

Արհեստի կողմից՝ Քեշիշքեանդը ունի երկու գրագէտ քահանայ, 32 գրագէտ աշխարհիկ մարդ, 60 հատ ոստայնանկ (ջուլհակ), մի գարբին, երկու ներկաբար, մի ճոթածախ, երկու

երգիչ (աշուղ), երկու զուռնաչի, հինգ հատ հիւսն, վեց հատ բուրդ գզօղ, վեց հատ թալիք շինող: Եթէ խալափող-խիւնը դասենք արհեստների կարգում, Գեղիշքեանդը վստահօրէն կարող է մրցել միւս գիւղերի հետ: Խաչագողութեան զնացել են (շատերը միջանի անգամ) և Տ. տարից յետոյ վերադարձել են տուն 21 մարդ: Երկու տարից յետոյ՝ երեք մարդ: Երեք տարից յետոյ՝ 15 մարդ: Կարգ տարից յետոյ՝ չորս մարդ: Եօթ տարից յետոյ՝ չորս մարդ: Դեռ ևս (մինչև 1879 թ.) չեն վերադարձել — Տ. մարդ՝ երկու տարի: Տ. 4 տարի: Երկուսը 5 տարի: Երեքը 8 տարի: Երկուսը 10 տարի: Երկուսը 12 տարի: Երկուսը 16 տարի: Տ. 18 տարի: Տ. 20 տարի և Տ. 35 տարի: Օտարութեան մէջ մեռել են 8 մարդ:

Գեղիշքեանդն իբրև Դարալագեաղի առաւել կէդրոնական տեղ, հէնց սկզբից միշտ եղած է երկրի պօլիցիական կառավարիչների օթեան: Այդ տեղ նստումէին հին դէպքէգնէրը (մովրովները) մինչև սորանց պաշտօնի վերջանալը 1868 թուին: Սորանից յետոյ մի առ ժամանակ մնում էր այդ տեղ Դարալագեաղի մասի դատական քննիչը: Այդ է պատճառն որ այսօր էլ գիւղի մէջ կանգնած է մի հասարակաց հնոտի տուն, երկու երեք սենեակով, ուր բնակուում էին նախկին կառավարիչներն և այժմ՝ գիշերում են ծառայող աստիճանաւորները շրջագայութեանց ժամանակ: Այդ չոր, ճեղքճեղքուած պատերն, իբրև ականատես, կարող են պատմել շատ բաներ հին մովրովների սանձարձակ կառավարութեան մասին:

Այժմ այդ շինութեան մէջ, կիւրակէ օրեր, Գեղիշքեանդի և շրջակայ գիւղօրէից շինական դատաւորները վարում են իւրեանց պաշտօնն անողոք և անբողոք վճիռներ կայացնելով գիւղացիների վերաբերութեամբ: Համարեա ոչ մի գործ, ոչ մի գանգատ ոչ մի վէճ անաչառ կերպով չէ վերջանում շինական դատարաններում: Այդ է պատճառն որ մի կողմից շինական դատարանը կորցրել է ժողովրդի աչքում իւր նշանակութիւնը, ժողովրդականութիւնը և յարգանքը, միւս կողմից՝ իւրաքանչիւր ազգեցիկ գիւղացի, ընտրութեանց ժամանակ ճգնումէ, տքնումէ գործէ դնում օրինաւոր և ապօրինի միջոցներ շինա-

կան տանուտէր կամ դատաւոր ընտրուելու, երեք տարի յիշ ծառայութեան համար:

Հարեանցի գաղափար կազմելու համար այս շինական դատաւարութեան վերայ՝ ես կ'աւտմեմ մի գործ, որի վճռին անձամբ ներկայ եղայ Գեղիշքեան դում: Երեք դատաւորներն և նորանց գրագիրն ոտերը կախած՝ նստած էին կարճ նստարանի վերայ, համարեա միմեանց կ'պած: Նոցանից մինը արխալուզով, դատաւորական նշանը կրօքին կախած, միւս երկուսը չուխայով և վերջիններից մինը առանց նշանի և միւսի նշանը դրած սեղանի վերայ, առաջն, Գրագրի առաջ՝ մերկ սեղանի վերայ դրած են գրիչ, Թանաքաման և մի հասարակ տետրակ, փոխանակ ժապաւինեալ մատեանի վճիռներն արձանագրելու: Իմ ներկայութիւնը ըստ երեւոյթին, յարգանք էր ազդում և դատաւորները աշխատում էին կարելոյն չափ կարգ և օրինակաց նութիւն պահպանել:

Տանուտէրի օգնականը՝ ճիպտը ձեռքում կանգնած է նստարանի ծայրում: Անենակի մէջ կանգնած են մի քանի գիւղացիներ, հողոտ, փռչոտ, ըստորում կալ կանելու ժամանակ էր: Մի ծերունի, մի աչքով կոյր, պատի տակ սեղմուած, կողքով դէպի դատաւորները, ստէպ ստէպ ձեռքերն և աչքերը բարձրացնում է դէպի երկինք և արտասանում է «Տէր Աստուծո՛ւ հախին ու նհախին դո՛ւ դաստասան անէս»: Գանգատաւոր երիտազարդը հին չուխայի թեւը պատռած՝ ակնածութեամբ նայում է դատաւորների վերայ: Վերջապէս գրագիրն առաւ գրիչն, աչքը ձգեց գանգատաւորի վերայ և հարցրեց, ի՞նչ է գանգատդ, ասա:

— Դիվանագիրները և օգնականները սաղ լինին, մի քայլ առաջ գալով և գլուխ խոնարհեցնելով ասաց չուխայի թեւը պոկած երիտասարդն, — ես իմ տանա բազի պատը կարկատում էի և յանկարծ իմ դրկից Ալօի տղայ Կալօն դուրս եկաւ և դադիանակով զարկեց երեսիս: Այս ասելով՝ երիտասարդն իօկոյն ցոյց տուեց երեսի արիւնոտ ճեղքուածը:

Կալօն 18 տարեկան աշխոյժ պատանի էր, կտրեց գանգատաւորի խօսքը և քարձր ձայնով հաստատում էր որ ոչ թէ ինքն

է ծեծել զանգատաւորին, այլ նա է քաշքշել սորա մազերն և փայտով մէջքը կապտեցրել: Արխալուզով դատաւորը սորան հրամայում է լռել: Կալօն և նորա եղբայրը կրկին բարձրացնում են ձայներն և զանգատաւորի հետ լեզուով և ձեռքերի ու ժգին շարժմամբ վիճելով ուշ չեն դարձնում իրար կպած երեք դատաւորների վերայ: Արխալուզով դատաւորը նորից հրամայում է լռել կամ սորան կամ նորան, ոակայն լսող չկայ, աղմուկն ընդհանուր է: Իմ լուռ ներկայութիւնս այլ ևս չէ ազդում: Պատին կպած ծերունին, առաստաղին նայելով, կրկնում է իւր խօսքերը: Վերջապէս գրագրի միջամտութիւնը փոքր ինչ հանդարտեցրեց աղմուկը: — Այդ միջոցին դուրս եկաւ տանից Կալօի եղբայր Յարօն շարունակեց զանգատաւորն, և վրայ հասնելով մազերս քաշքշեց, իսկ ալեւորը — պատին կպած ծերունու վերայ նայելով — ինձ հայհոյում էր և իւր որդւոց, Կալօին և Յարօին, սովորեցնում էր ծեծել ինձ....: — Դու չէիր որ ինձ վերայ քար գցելով հայհոյում էիր թէ ինչի ձեր պատի տակից եմ անցնում, խօսքը կտրեց մեծ եղբայրը, Յարօն: — Բա, համ ինքը ծեծումէ, համ գալիս է զանգատ անում... նորից խառնուեց կալօն:

Էս ի՞նչ օրենք է, ի՞նչ զատաստան է, որ ամէն ժամանակ դուռնս կկտրէք...:

— Տօ, ո՞վ է կտրում դուռդ, մե՞նք քոնը, թէ դու մերը, կտրեց Հարօն զանգատաւորի խօսքը և սպառնալիքով մօտեցաւ նորան:

— Միտդ է որ կալում բռնեցիր և ծեծեցիր ինձ. մէջ խառնուեց Կալօն: Աղմուկը նորից բարձրացաւ: Ծերունին շարունակում էր իւր փնթփնթոցը «Տէր Աստուծո՛ւ դու հախն ու Նհախին դատաստան անէս»: Արխալուզով դատաւորը «տօ, սոքա կացէք, տօ, կարգով խօսէք. դալմազալ մի անէք, տօ, կուռի տեղ չէ, ազդու և համոզիչ խօսքերով կարողացաւ նորից հանդարտեցնել:

— Դանգատդ շարունակիր, ասաց գրագիրը:

Կալօն վրայ հասաւ, չուխիս թւը պատռեց....:

— Զուխէդ ի՞նչ արժէ, հարցրեց աչքը կապած գատաւորը:

որ մինչև այժմ լուռ էր:

— Չուխիցս ինչ է մնացել որ . . . դիմի պատուով է:

— Ելի, ինչքան արժէ, հարցրեց նոյն դատաւորը:

Գանգատաւորը ամէն կողմից զննեց իւր չուխէն, կարծես նորան նոր էր տեսնում իւր կեանքում և փոքր տատանուելուց յետոյ պատասխանեց.

— Երէւ ըուրի:

Այս խօսքերից յետոյ կարելի էր արդէն հասկանալ գործի ելքը. արդէն երևում էր, որ վճիռը պէտք է կայանար յօգուտ չուխայի և հետևաբար քննութեան շարունակելը լոկ ծիսի համար էր:

— Շարունակիր խօսքդ ասաց գրագիրը:

— Տեսայ որ օհոսիներից չեմ կարողանում գալ, շարունակեց գանգատաւորը, ասացի, ջանմ դիվանագիտներ ունինք, մալիք ունինք (շինական տանուտէրի օգնական), մեծ ունենք, էսպէս բան չի լինիլ, գնամ, ասացի, գեղի մալիքին, որ եկաւ ամէն բան տեսաւ:

Հա ինքն էստեղ է, ինքն իրան Աստուած, թող ասի, ցոյց տուեց տանուտէրի ճիպոտաւոր օգնականին:

— Դու ել վկայ ունես, հարցրեց Կալօին աչքը կապած դատաւորը:

— Իմ վկան իմ կապտած ջանն է, պատասխանեց Կալօն:

— Տօ, մալիք Գէորգ, մին տես դրա ծեծուած տեղերը, ասեց նոյն դատաւորը:

Տանուտէրի օգնական Գէորգը Կալօի թիկունքը շրջեց դատաւորների կողմն և փեշերը բարձրացնելով մերկացրեց նորան. և երբ ոչինչ նշան չգտաւ, յայտնեց ատենին իւր բժշկական դիտողութեան բացասական հետևանքը: «Տէր Աստուած, դու հախն ու նհախին դատաստան անես», կրկին լսուեց պատի տակից: Առաջարկեցին մալիք Գէորգին պատմել իւր տեսածը: Նա ցածր հտղաց, ձայնը մաքրեց, ճիպոտը աջ ձեռքից տարաւ ձախն և սկսեց:

— Ես տանը նստած էի որ մին ել նա եկաւ, ցոյց տալով գանգատաւորին, թէ հաւար արի, ինձի սպանեցին. գնացի տեսայ

որ դալմադալ են անում նորա դռանը կալօն, Յարոն և նրանց հերը: Ասացի սուս կացէք, շան որդիք, քաշուեցէք ձեր տները, ի՞նչէք դալմադալ անում: Տեսայ որ չեն լսում, մի քանի ճիպոտ, մի քանի սիլլայ զարկի կալօն ու Յարօն, բայց նրանք հէնց աշխատում էին ընկնել նորա վերայ (գանգատաւորի):

Սորանով վերջացաւ քննութիւնը, իմացուեց անմեղն և մեղաւորը: Դորա համար էլ դատաւորներն ասացին վիճողներին «դէհ, քաշուեցէք, կորէք, ուղի իւէք, բարիշեցէք, ամօթ է»: Մալիք Գէորգը ճիպոտով սորա և նորա փեշերին կամաց զարկելով ուղարկեց հաշտութեան սենեակը: Կալօի ծերունի հայրը վերջինը դուրս գալով՝ շեմում վերջին անգամ արտասանեց իւր սովորական պարգեբութիւնը և յետեւից դուռը ծածկուէց:

Դատաւորներն անլսելի ձայնով իրար հետ և գրագրի հետ խորհրդակցեցին: Դրագիրը թերթեց շինական դատարանի օրինագրքայիլը և ցոյց տալով դատաւորներին մի յօդուած՝ ապահովացրեց նորանց, իսկ ինքը սկսեց գրել դատաւճիռը: Ես որ այդ բոլորը գիտումէի, եզրափակեցի որ դատաւորների համոզմամբ հաշտութիւնը տեղի չպէտքէ ունենայ և թէ գանգատաւորների դատի արդարութիւնը ասպցուցած է: Հաշտութեան սենեակում այդ ժամանակ սաստիկ աղմուկ, հայհոյանք և սպառնալեաց ձայներ էին լսվում: Մինչև անգամ յառաջ եկան շատ հին հաշիւներ, հետեւաբար և յարձակումն միմեանց վերայ: Տանուտէրի օգնական Գէորգը ճիպոտի թեթեւաբեկով նորից ներս քշեց վիճողներին դատաւորների ատեանը:

— Հը, չբարշաք, ձեւի համար հարցրեց ալիսալուղով դատաւորը:

— Որ չի բարիշում, ես ի՞նչ անեմ, ցոյց տալով գանգատաւորի վերայ՝ պատասխանեց կալօն:

Դատաւորները լուռ հայացքով միմեանց հետ և գրագրի հետ խօսեցին, ապա չորսն ևս (դատաւորները և գրագիրը) յանկարծ ոտքի վերայ սւղիղ կանգնեցին և գրագիրը մի թղթի վերայ կանխիկ գրած վճռի միայն եզրակացութիւնը կարդաց որով կալօն ենթարկուում էր ելէ՛ գուրդի տուգանքի և ելէ՛ օր կալանաւորութեան:

Յայտնի է, որ շինական դատարանի կանոնադրութիւնը ոչ մի ձեւականութիւն չէ որոշում դատաւարութեան համար, ամենայն վճիռ պէտք է կատարուի տեղական սովորութեան համաձայն, Ուրեմն դատաւորների ոտքի կանգնելը վճիռ կարգալու ժամանակ մի նորութիւն էր, որ առաջի անգամն էր պատահում և, կարծեմ, յառաջ եկաւ իմ ներկայութիւնից, Գուցէ հենց այս էր պատճառը, որ դատաւորները լուրջ էին պահում իւրեանց, հայհոյական բառեր քիչ էին արտասանում: Սակայն այնուամենայնիւ չկարողացան թագցնել իւրեանց թոյլ կողմերն, զօր օրինակ ի՞նչի գրադիրը խառնուումէր քննութեան մէջ. ի՞նչով հաստատուեց Կալօի մեղաւորութիւնը. ի՞նչի վճիռը գրուեցաւ հասարակ թղթի վերայ և ոչ ժապաւինեալ մատենում և այլն:

Շինական դատարաններում իրօք պատահում են շատ վայր ի վերոյ բաներ, շատ չարիքներ: Դատաւորների տգիտութեան հետ երեւում են գրագրների իշխանութիւն և կամայականութիւն, մի անգամ կայացած վճռի մի քանի անգամ փոփոխութիւն, պօլիցիական իշխանութեան կողմից վերահսկողութեան կատարեալ բացակայութիւն, տուգանքների գումարաց վատնումն տանսւտէրի և դատաւորների մէջ և այլն և այլն: Այս է պատճառն, որ ժողովուրդը, որի համար կազմակերպուած է շինական դատարանը, հաւատ չունի նորա վերայ, ատումէ նորան և կցանկար օր առաջ ջնջուած տեսնել նորան:

Բեշիշքեանդը, չնայելով որ կանգնած է հայ աւերակների վերայ բայց հնութեանց կողմից առանձին բան չի ներկայացնում, բացի մի հին հասարակ քարաշէն եկեղեցուց, որ նորոգած է այժմ, և բացի մի աւերակ դարձած բերդանման շինութեան հազիւ նշմարելի մնացորդներից մի սուր Բլրակի գազաթում, ուր կան և անարձանագիր տապանաքարեր: Բլրակը գիւղի հարաւային եզրումն է և նայում է դէպի Արիաչայ: Վերջացնելով այս գիւղի հետ իմ հաշիւներս՝ ես գնում եմ հետեւեալ մօտակայ գիւղը, Օրթաքեանդ:

Երեք—չորս վերստ հեռու դէպի հիւսիս արեւելք սփռուած է Օրթաքեանդ հայաբնակ գիւղը, որ լինելով երկու գիւղերի

մէջ՝ ընդունել է Օրէնս անուանը: Նա ունի 221 արտական և 189 իգական և 48 գերդաստանով բնակիչներ, գաղթած Պարսկաստանից, որի կենցաղը նոյնն է ինչ որ միւս գիւղերում: Շրջապատուած է ինչպէս նախընթաց գիւղը արտօրայքով, ծառատաններով և այգեստաններով:

Օրթաքեանդն ունի իւր շրջակայքում հին հանգստարաններ իւրեանց մահարձաններով: Մի հանգստարան հիւսիսային կողմումն է, միւսերը — արեւմտեան: Վերջին կողմում կան փոքրիկ բերդի մնացորդք իւրեանց բուրգերով, երեք չորս շինութեանց աւերակներով և մի հատ կանգուն խաչքարով 24 (760) հայկական թուականից: Բերգատեղի անուն է Վարդանի բերդ: Ո՞ր է Վարդանն, որ ժամանակից է բերդը, ինչպիսի բերդ է եղել դա այդ հարթ տեղում, ես այդ չգիտեմ:

Սորանից արեւմուտք, բլրակի վերայ կայ մի խումբ արձանաքարեր, որոնցից մինը գեղեցիկ, մեծ, բարձր և կանգուն, ունի այս արձանագրութիւնը «Այս խաչս Քրիստոսի արեամբ մրկած է (թերև ներկած կամ մկրտած) թ. 2. (700): Հայ կանանց համար սա ուխտատեղի է, աղատումէ ջերմից (տէնդից) և այդ պատճառով ունի իւր պատուանդանի վերայ մի քանի կաւէ ճրագներ: Սորա մօտ, միւս գերեզմանատան մի քարի վերա, «ի թ. 225 (787) այսէ հանգիս Գրիգորի: Միւսի վերայ «թ. 276 (999)»:

Օրթաքեանդից ճանապարհը առուակի ամիւլ աստիճանաբար բարձրանում է դարի վեր, 4—5 վերստ Բաշքեանդ գիւղը, որ ընդունել է, Բաշ անունը առաջին երկու գիւղերից բարձր լինելու համար: Իւր յարմարագոյն գիւղով գեղեցիկ գիւղերից մին է: Առուակի երկու ամիւրը և գիւղի երեք կողմը ուխտած են այգիներ և ծառատաններ: Վերջիններին մէջ նշանաւոր մասն են կազմում հինաւուրց շարեշար ընկուղենիք, որոնք ձորի միջով գէպի հիւսիսային լեռները շարունակուում են մինչև սուրբ Աստուածածնի վանքն, ուր պէտքէ գնանք և մենք:

Երևում է որ Բաշքեանդի տեղը եղած է երբէմն լայնարձակ բնակութիւն, ըստ որում գիւղի շուրջը կան սփռուած մինչև ութ հանգստարան իւրեանց անարձանագիր կամ եղծուած ար-

ձանագրութեամբ տապանադարեր: Գիւղի տեղը եղած են նաեւ բազմաթիւ շինութեանց փլատակներ: որոնց քանդել հարկել են այժմեան գիւղացիք Պարսկաստանից գաղթելուց յետոյ և նորանց վերայ շինել են այժմեան կանաչագեղ այգիներն և ծառաստանները: Հողի տակ գտել և աւերել են մի գեղեցիկ, էն տան աւերակ մեծամեծ սրբատաշ քարերից, որոնց թւում ելել են առիւծի և վագրի պատկերներ: Գիւղացիկ կոտորել են դարանց և տապանադարի վերածել: Կարծում են որ իշխանաւորի կացարան է ելած նա: Այս և միւս շինութեանց յարմար քարերը գործադրուած են ներկայ շինութեանց վերայ:

Գիւղի մէջ ծխական եկեղեցին հասարակ քարից, սագաշէն կամարակապ շինութիւն է հնուց մնացած չորս հաստապատ սիւների վերայ: Ունի երկու դռն, արեւմտեան այժմ գործածելի և հարաւային՝ բոլորովին պատու ծածկած: Չունի օնփական արձանագրութիւն, որ ցոյց տար շինութեան թուականը կամ եկեղեցու նախկին անունը: Բայց պատերի մէջ բերած հագուցած քարերի և խաչքարերի վերայ երեւում են գրութիւններ և փորագիր պատկերներ:

Արեւմտեան դռնից դէպի հարաւ, պատի մէջ կիսաբոլորակ քանդակագործ քարի վերայ խաչաձեւ նշանի մօտ գրած է «Յիսուս Քրիստոս Տէր Աստուած» որի տակ գեղեցիկփոր տառերով շարունակած է «ողորմի Սարգաթանէ քահանային»: Հիւսիսային կողմի արձանի խաչի թւերի անկիւններում փակ ձևով գրած է «թ. 212 (726) Սբ. (սուրբ Յբ. (Յակոբ) Մխ. (Յիթար) Վր. (Վարդապետ)» երեւի այս արձանագրութիւնից է առած որ եկեղեցու այժմեան անունը «—բէ Յակբէ է:

Բաշքեանդի հին հանգստարաններից մինում այժմ ևս շարունակում են թաղել հանգուցեալներին: Սորա մէջ մի տապանադարի վերայ գրած է չափաբերական—բանաստեղծական ոտանաւոր, որի մասին հաստատում են թէ նոյն գիւղի այժմ հանգուցեալ Տէր Աւագ արքայամեանի հեղինակութիւնն է: Տեղական բանաստեղծական և գրական պատրաստութիւնը ցոյց տալու նպատակով դնում եմ այս տեղ տապանադարի պատճէնը:

« Խաղողը ացեալ սոյն տապանի,

« Սաէր որդի մեր իշխանի.

« Ճարտար վարուք քաջ տապանի,

« Իսկ ինքն Սարգիս անուանի,

« Ի ժամանակս պատերազմաց Անգղիայի

« Եւ ռուսաց սա կայսրի ծառայելով

« Ցաւն նեւ յոյժ պնդի.

« Ուլ եկեալ եհաս յիւր օթեան,

« Հանգել եղաւ ի յայտ տապան,

« 1855 ամեան.

« 19 Սեպտեմբերի ամեան:

Ի վերջոյ աւելացնեմ որ Բաշքեանդ գիւղի բնակիչների թիւն է արական 169 հոգի և իգական 142, իսկ գերդաստան 38 հոտ. քույրն ևս Պարսկաստանի գաղթական: Նոցա պարապմունքը նոյնն է, ինչ որ նախընթաց երկու գիւղերում:

Վերայիշեալ երեք հարեան գիւղերի թրքական անուները վերջին ժամանակի ծագում ունին: Նորանց տեղ եղած հին գիւղերի անուներն այժմ մեզ անյայտ են: Դիմելով Օրբելեանի պատմութեան, մենք տեղեկանում ենք, որ նոյն Օրբելեանը իւր ժամանակի արձանագրութիւններից և աւանդութիւններից իմացել է որ վարդանանց զօրքի մնացորդաց մի մասն ոչընչացել է Պարսից հալածող զօրաբաժնից. ի գաւառամէջն Վայոց Ձորոյ մերձ ի բլուրն, որ մեծամեծ վիմօք պատեալ էր վասն ամբուլթեան՝ ի գետամիջին Եղեգեաց և Մողանի. Գիւտ Կաթուղիկոսի հրամանով՝ Շահիրէտ, Արդիու, Ջրե և Արշէն երէցը շինեցին այդ նահատակաց ոսկերոտեաց վերայ մի կաթուղիկէ եկեղեցի, որին ի ժառանգութիւն գրուեցաւ բոլոր վայրը, մեծ գետից (Արիաջայից) սկսած դէպի լեռնակողմն, որ Սելիմ* էր կոչուում: Բայց այժմ (Օրբելեանի օրով) յետ աւերման տեղւոյն եղև շինանիստ գեղջկաց և կոչեցաւ տեղին Խոյրակեղ*):

Ոչինչ կասկած կարող չէ լինել որ Օրբելեանի յիշած վայրը

(*) Օրբ. պատմ. հ. ա. գլ. ԺԹ.

եղեգեաց և Մօղանի գետերի մէջ կազմում է այժմեան Քեշիշ-
քեանդի, Օրթաքեանդի և Բաշքեանդի գիւղապատկան հողերն:
Աւերման հինգերորդ դարում այդ վայրում չէ լինում գիւղ և
բոլոր վայրը, որ այժմ պատկանում է պետական գանձարանին,
տուած էր ժառանգութիւն Պաշտակաղ եկեղեցուն: Օրբե-
լեանի օրով վայրը ստացել է Խապարալէլ անունը:

Պատմութեան խօսքերից երևում է ուրեմն, որ այդ սահմա-
նում եղած են երկու տեղ կամ գիւղ, մինը Արկիօն, միւսը
Խապարալէլ: Առաջին անունն ոչ միայն Օրբելեանից շատ առաջ,
այլ և նորանից յետոյ կար իբրև Արկիօն: Ղօշաւանքի (Յախաց-
քարի սուրբ Աստուածածնի եկեղեցու պարսպի դրան վերայի
766 կամ 1317 թուականից մնացած արձանագրութեան մէջ
այժմ կարելի է կարգալ, որ Պաշ իշխանի թոռ Էսչին նուիրւել
է նոյն եկեղեցուն իւր հայրենեաց ձիւնատունկ այգին է Արկի-
օն: Միւս գիւղը—Խոտորալէզ, յիշուում է Սպիտակաւոր սուրբ
Աստուածածնի վանքի երկու արձանագրութեանց մէջ, որոնց
պատճէնը նոյն վանքի նկարագրութեան մէջ կրնեմ: Սակայն
նկատողութեան արժանի է, որ նոյն անունն Օրբելեանի պատ-
մութեան մէջ գրուած է Խապարալէլ, իսկ յիշեալ արձանագրու-
թիւններից մինի մէջ Խապարալէլ, և միւսի մէջ—Միապարալէլ:
Դժուարին է վճռել թէ որն է նոցանից ուղիղն:

Բաշքեանդի և Օրթաքեանդի հնութեանց մնացորդաց նա-
յելով՝ պէտք է ենթարկել, որ Արկիօնք և Խոտորալէզ այդ
երկու տեղերում պէտք է լինէին, առանց սրոշելու նորանց
իւրաքանչիւրի տեղն: Այժմ այդ երկու անուններն ևս բոլո-
րովին անյայտ են Դարալագեազի բնակչաց: Թէպէտ երեք գիւ-
ղերի բնակիչներից ոմանք գրագէտ կամ բանասէր անձինք յի-
շում են այդ անուններն, մինչև անգամ ցոյց են տալի տեղերը,
սակայն նոքա անումեն առաւել հասէր անձանց խօսքերից:
Նոքա Քեշիշքեանդին յառկացնում են Փոյալ անուն, որ
յիշուում է Թանահատի վանքի (Ղարաւանք) մի արձանագրու-
թեան մէջ: Երեք գիւղերի յիշեալ հնագոյն անուններից և ոչ
մինը չէ յիշուում Օրբելեանի գիւղօրէից ցուցակի մէջ:

Այսքանս հերիք համարելով երկու գետամիջի վայրի որոշման

մասին, ես ուղղվում եմ ժայռերի միջոցով դէպի Սպիտակու-
ւոր Աստուածածնի վանքը: Բաշքեանդը դրած է բարձրաբերձ
ժայռերի և լեռների մի ձորի բերանում, որի միջով հոսում է
երեք գիւղերի կարկաչուն առուակը: Հենց այդ առուակի տփե-
րով աստիճանաբար բարձրանում եմ դէպի հիւսիս՝ մերկաճակատ
ժայռերի մէջ: Ճանապարհս զարգարուած է խիտ առ խիտ հի-
նաւուրց ընկուզենեաց շարքերով, որոնք իբրեւ հասարակաց
սեփականութիւն, գտնուում են ընդհանուր գիւղի հոգացո-
ղութեան և հսկողութեան տակ: Հետեւաբար՝ նորանց բերքը
գիւղական համայնքի ձեռքով ժողովուրդում է և իրեանց մէջ
բաժանուում: Ընկուզենեաց հրաշալի ստուերի տակ, տերե-
ների խիտ բուրումն առնելով, ես ահա ընթանում եմ իմ
ուղեկիցների հետ նոյն գիւղի բնակիչներից:

Գիւղից կէս վերստ հեռու, ճանապարհի եզրում, տեսնում
ենք ձիթահանքի աւերակ իւր վիթխարի բալորակ քարով: Փոքր
ինչ այն կոյմը՝ տների և եկեղեցու աւերակներ: Ահա մօտե-
ցանք սոսկալի ժայռերին: Մեր ձիանքը շնչասպառ բարձրանում
են իրար յետեւից նեղ, կեռ և ծուռ քարոտ կոպարով: Մեր
գլխի վերը կախուած են քարերի վիթխարի բեկորներ: Եւ
գնում ենք և սոսկում ենք ձիանց սայթաքելուց իւրաքանչիւր
քայլափոխում: Այդ սրտատրոյի միջոցին մեր ուղեկից, Բաշ-
քեանդցի Տանուտէր Մսւրադը, խոշոր դէմքով, ուռուցիկ աչ-
քերով, հաստաստուար ընչացքներով մի յաղթանգամ մարդ,
իւր առնացի ախորժելի ձայնով սկսեց երգել Հայաստանի վերայ
յօրինած Սէյադի երգերից մինը: Ձայնի արձագանքը հազար մի
տեղերից անդրադառնում էին ժայռերի և լեռների կրճքերից:
Տպաւորութիւնն առանձին էր՝ երբ երգի մտքին համաձայն
նայում էիր այդ պատմական հազար տեսակ փորձանք կրած
ձորերի և լեռների վերայ:

Ահա մեր գլխի վերը, խիտ թէք ժայռի լանջում երևում է
հնուց պատած, մասամբ քանդուած, ծուռ ու մուռ ճանա-
պարհ, որ տանում է գազաթի վերայ հիմնած պարսպապատ
ապաստանարանի մէջ: Ահա և մի անարձանագիր խաչքար, կի-
սով չափ հողի մէջ թաղուած: Երկու ձորի վճիտ առուակներն

այդ տեղ միանում են և որընթաց հոսում են դէպի Բաշքեանդ։ Այդ տեղ կանգնած են բազմաթիւ ընկուզենիք։ Նդիւ է այգի, կայ և խաղողի որթ։ Ահա մեր առաջ, երկու յիշեալ առուակների մէջ մի վիթխարի կոնաձև լեռնաբլուր, իւր գագաթի վերայ բերդի աւերակներով։ Բայց մենք թեքուենք ձախ, դէպի արևմուտ։

Չորի գլխին, Ժայռի հարաւային լանջում մեր առաջ դուրս եկաւ սահմանափակ տափարակի վերայ կանգնած Աստուածածնի վանքը, որ իբրեւ պճնազարդ պսակ՝ բազմած է նշենեաց, ընկուզենեաց, տանձենեաց, խնձորենեաց և վարդենեաց մէջ։ Վարդերից գուցէ ծագել է վանքի թրքահնչիւն Գլխան, կոչումը։ Տեսէք ինչպէս կաքաւների երամը կղկղիկ երգերով, առանց ուշ դարձնելու մեր վերայ՝ անցնում են ծառերից քարակոյտներին և սոցանից Ժայռերին։ Նրում է որ այդ ծառերը վանքապատկան այգիներ են եղած, իսկ այժմ ամայի։

Վանքը շրջապատած է արևելեան, հարաւային և արևմտեան կողմերից միաշար քարէ սենեակներով՝ մինչև 30 հատ, ոմանք կամարակապ և դեռ կանգուն, մնացեալները հասարակ տանիքով արդէն խոնարհուած է։ Իսկ հիւսիսային կողմը փակուած է հասարակ քարից բարձր պարսպով։ Արևմտեան սահմանում աղբիւրը բղիտում է գեղեցիկ ուռենեաց ստուերի տակ։

Եկեղեցին ունի իւր արևմտեան պատին կոլած արդէն խոնարհուած գաւիթ։ Եկեղեցին փոքր է և գմբեթաւոր, ամբողջովին շէկ սրբատաշ քարից։ Կաթուղիէն իւր սրածայր գագաթի վերայ ունի դեռ ևս խաչի պտուղանդանի սև քարէ գունդը առանց խաչի։ Ուղեկիցներս նկատեցին ոմն թուրք համարձակուել է հրացանով զարկել այդ գնդակին և երկու աչքով իսկոյն կուրացել է։ Եկեղեցու կամարների սալաքարերն ընկած են, բայց առաստաղը դեռ ոչ մի տեղ չէ ծակուել։

Ձենենք եկեղեցու պատերն արուպին կողմից։ Նայեցէք հիւսիսային պատի վերայ։ Ահա բարձր ճակատում մի ամբողջ քարի վերայ պատկեր։ Նստած է մի ծերունի, աջ ձեռքում աղեղն, իսկ ձախ ձեռքը դրած իւր ծնկան վերայ։ Նորա հանդերձը լայն և երկայն է։ Գլխարկի եղրները յետ ծալած դէպի վեր և ոչ

Թէ «Թագ ականակուռ» ինչպէս տոռմէ Ջալալեանի գիրքը (Հ. Բ. երես 148). նորա ձախ կողմում խոնարհ կանգնած է մի երիտասարդ: Ափսոս որ յայտնի չէ սոցա ով լինելը: Սոյն հիւսիսային պատից ընկած են քարեր, և այդ տեղ չէ երևում Ջալալեանի գրքի մէջ յիշուած զրահաւորուած ձիաւսրը: Գուցէ նա ընկած է այլ տեղ: Տեսնենք: Արեւելեան պատի վերայ, նորա երկարութեամբ շարուած են խաչեր Թէք գիրքով:

Անցնենք հարաւային կողմը: Ահա ձեր ոտքի տակ կէս արշի-նաչափ քարի վերայ ծաղկահիւս շրջապատ նկարի մէջ երկու ձեռք բռնելեն մի մի խաչ: Տակը գրած է «ԹՎ. 229 (783): Ուղեկիցներս պատմում էին, որ յիսնական թուականներում Դարալագեազի պօլիյիական կառավարիչ (մովրով) Աէմիօնովը տարել է իւր մօտ այս խաչքարը, և դեռ Քեշիշքեանդ, իւր կեցութեան տեղը չհասած՝ իսկոյն խելագարուել է: Խաչը վերագործնելուց յետոյ խելագարութիւնը նորից թողել է թեւրահաւատին: Ուղեկիցներէս խօսքերից երևում էր, որ Սպիտակաւոր ոտքը Աստուածածինը չէր սիրում անպատիժ թողնել իւր գէմ՝ մեղանչողներին, լինին նոքա ոռւս, մովրով, Թէ թուրք, ռամիկ, բոլորը մին է:

Սոյն հարաւային պատի տակ ընկած են և երկու արձան սպիտակ սալաքարերի վերայ նկարած: Մինը ներկայացնում է ուժեղ երիտասարդ արագաքայլ ձիու վերայ, Զին սրընթաց արշաւում է յառաջ: Իսկ հեծեալը դէմքը շրջած յետև, լայնալիճ աղեղն ամրացրած ձախ թևի վերայ, նպատակ է ընտրել աչքի առաջ: Նա թէ և նետն արձակակել է, բայց աղեղի լարը դեռ խիստ ձգուած է: Արձանի վերին մասում երևում է փակագիր արձանագրութիւն «Ամիր Հասան» Այս արձանի բարձրութիւնը $1\frac{5}{8}$ արշին է լայնութիւնը $\frac{5}{4}$ արշին: Միւս քարի վերայ, իբրև առաջինի շարունակութիւն, ներկայացրած է նետը պարանոցում ցցուած եղնիկ, որ յետ նայելով դէպի հեծեալը, սրընթաց փախչումէ յառաջ, ձիաւորին հակառակ կողմի վերայ:

Արքեպիսկոպոս Ջալալեանի գիրքը կազմելու ժամանակ՝ 1857 թուականին, ինչպէս երևումէ նորա նկարագրութիւնից, այդ

արձաններն եղել են հիւսիսային պատի ճակատում, որտեղից նոքա ընկել են, կամ որ աւելի հաւանական է, այլոց ձեռքով պոկուել են և բերուել այս կողմը: Ինչև ինչ, այս երկու պատուական արձանները բացօդեայ և անխնամք մնալով, կարող էին ենթարկուել մոշուղ և աւերող ազդեցութեանց, ուստի իմ կարգադրութեամբ և օգնութեամբ ուղեկիցներս տարան նորանց եկեղեցու ներսը և բնական գիւղքով բազմեցրին սեղանի վերայ:

Այժմ մտնենք ներս: Գաւիթն ունի հարաւային և արեւմտեան դռուն: առաջինը փոքր է, լցուած է կոյտերով և կարելի է անցնել միայն կուզէ կուզ: Երկրորդը մեծ է: Նախքան սորանով մտնելը, տեսէք ձեր աջ կողմում վերը՝ մի փոքրիկ զանգակատուն երկյարկանի կամարով: Ստորին յարկում մի արձանաքար ունի արձանագրութիւն խանգարուած, եղծուած, սակայն որոշելի է հետեւեալը. «Թվ. 22 թ. (779) կամաւն բարերարին Աստուծոյ ես Յովհաննէս և կենակից իմ Թաճնայ շինեցաք զանկակի զտունս Աստուծոյ, թուաք.....» վերին յարկն աղեղնաձև է, երկու կողմից բաց և փոքրիկ գմբեթը սև սալերով ծածկուած, իսկ գլխումն երկու գնդաձև քար միմեանց վերայ դրած: Գաւիթը սրբաառաջ է, 7 քայլ երկայնութեամբ և 9 քայլ լայնութեամբ: Նորա արեւելեան պատն է նոյն իսկ եկեղեցու արեւմտեան պատը: Նա ունեցել է կամարակապ առաստաղ, այժմ բոլորովին խոնարհուած:

Գաւթի ներսն, արեւմտեան պատի վերայ եղած մի արձանագրութիւն արդէն եղծուած է և անորոշելի, իսկ արեւելեան պատի վերայ, որ նոյն եկեղեցու արեւմտեան պատն է, դռնից դէպի հարաւ մինը միւսի տակ հետեւեալ արձանագրութիւններն են: «զՊարոն Խոնթքարն յիշեցէք ի Քրիստոս» Թվ. ՊԶԲ (882), Սորա տակը «կամաւն Աստուծոյ ես Պարսամ արեղայ միաբանեցայ փոխան այգի տնկեցի յանդէս սուրբ Աստուածածնիս և տուի արձանագրով յիշատակ հոգւոյ իմոյ, միաբանք սահմանեցին Բ. պատարագ: Հակառակողն զՅուդային և զԿայենին առցէ. Թվ. 92. (780)», սորա տակը մի այլ արձանագրութիւն. «եո Մկրտիչս զիմ հոգոյ բաժինն տլի սուրբ Աստուածածնիս,

միաբանք ի պատարագն յիշեն թիվ. 276 (795)։ Հարաւային պատի մի քարի վերայ գրած է լոկ թուականը «ՁԾԱ (951)»։

Եկեղեցին ներս մտնելուց առաջ՝ նայեցէք դրան քարաշէն շրջանակը, որքան գեղեցիկ քանդակած և միմեանց կցած են քարերը։ Դրան վերի կիսաբոլոր քարը իւր վերայ պատկերացրել է կանգուն գրութեամբ Տիրամօրը՝ գրկումը բռնած մանուկ Յիսուսին։ Այդ միակ դռնից մտնելով դուրս կոեսնէք որ եկեղեցու ներսը, ի բաց առած սեղանը, հաւասար լայնութեամբ և երկարութեամբ, է հինգ հինգ քայլ, չորս սրմնափակ սիւներով։ Յատուր մաքուր սալած է։ Չունի և ոչ մի խորան, բայց հիւսիսային պատում ունի լաւազան մկրտութեան շքեղ, ծաղկահիւս շրջանակով։ Հարաւային պատի մէջ շինած են երկու փակ պատուհան։

Գմբեթի կամարի տակ երևում են չորս ձեւակերպեալ աւետարանչաց քանդակապատկերը. իսկ սեղանի կամարի տակ պատկերացած Յիսուսը ձախ ձեռում բռնելով Աւետարանը, աջ ձեռի ցուցաբանաւ պարզել է գէպի երկինքը։ Փաքր վէմ քարը ունի իւր վերայ հոգեւորական անձի մի կերպարանք, ձեռները գէպի երկինք յօտարածած։ Երևում է որ սա վէմ քար չէ եղած առաջ։ Սեղանի վերայ կան մի քանի կաւէ ճրագներ։ Մերձակայ գիւղորէից հայ կանայք, Սգոստոս ամսում, սուրբ Ասառ ածածնի տօնին գալիս են ուխտ։

Այժմ գիմնը արձանագրութեանց։ Եկեղեցու հարաւային պատի վերայ գրած է «Կամաւն Աստուծոյ ես Սմբատ, որպի լիւսարիտի, միաբանեցայ աւագ անապատի սուրբ Կարապետիս և Սպիտակաւոր Աստուածածնիս և տուի զՎահրամանկենց այգին իւր ամէն հատով զծառ և տունի, որ հանապազ զմեզ ի սղատարագն յիշեն. հակառակն և խափանողն դատին Աստուծոյ և նա է բառցէ յամէն խորճէ ազատ. թիվ. 280 (788)»։

Հիւսիսային պատի վերայ կան հետեւեալ արձանագրութիւնները։ Բոլորովին վերը «Յուսովն որ առ Աստուած՝ ես Ամիր Հասան որդի Էաչո ես Բուբաք Տէր Զաքար ենցս ի Խստորալէզ զՆախասպար Շահինենց այգին, զԳլխենց այգին այտեւինկին տուաք սուրբ և Գրիգորին գերեզ-

«ման ի ձեռն սուրբ մեծ յուսով յիշատակ մեզ և
 «եցն մերոց սուրբ հարանց սուրբ կարգեցին տարին Դ.
 «(4) աւր պատարագ աւագ հինգշաբթի»

Նոյն պատի վերայ, առաջինից ստոր, երկրորդ արձանագրութիւնից, մասամբ եղծուած, մասամբ փակագիր լինելուն պատճառով շատ դժուարութեամբ կարելի է կարգաւ հետեւեալը.
 «Յուսովն որ առ Աստուած ես Բուս էս զԱւաւետականց
 «այգին որ ի հալալ գնուած տվի յանապատն Սպիտակա-
 «ւոր Աստուածածնիս ի հոգոյ բաժին ի ձեռն սուրբ հայր Մկր-
 «տչին և սուրբ հայրն և միաբանքն գրեցին փոխարէն Աստուա-
 «ծածնի Բ. պատարագ ի թվ. 22Թ. (789—1340) յամէն խարձէ-
 «ազատ, հակառակողն դատի յԱստուծոյ: Սորա տակի երրորդ
 արձանագրութիւնը մէկ և կէս շաբթից կազմած է և անմիտ բու-
 վանդակութեամբ: Սորանից ստոր վերջին չորրորդ արձանագրութիւնը խիստ փակագիր լինելով դիւրամատչելի չէր, ուստի
 կարելի էր որոշել միայն հետեւեալ թուականը թվ. 22Ա (771):

Հարաւային պատի վերայ՝ պատուհանից վեր գրած է հետեւեալը
 «Կամաւն Աստուծոյ ես Ամիր Հասան որդի Պրէտշո տուի
 «զիմ հոգոյ բաժին ի Սէտորալէզն Ի. ազատ եղբրեղին Արահո-
 «գենց Քէյի գետառէն ի գեղէն վեր բուռն ընծայեցի
 «Սպիտակաւոր սուրբ Աստուածածնի բարեխօս առ Քրիստոս,
 «սուրբ Վարդանէն և այլ միաբանք և սուրբ հարք սահմանեցին
 «Խ. (40) աւր հակառակողն ոմա զՅուդայի առցէ զվճիռ
 «. . . . կատարողքն աւրհնին»: Արեւմտեան պատի վերայ գրած
 է «Կամաւն Աստուծոյ ես Մարգարէ վարդապետս և
 «Գրիգորս և եկին սուրբ շնորհաւոր տուաք ընծայ Աստուա-
 «ծածնին զԹաճէք հօղն (անթուական):

Սորանով վերջանում են այս եկեղեցու բոլոր արձանագրութիւնները, որոնք համարեա ոչինչ տեղեկութիւն չեն հաղորդում եկեղեցու պատմութեան համար: Ո՞վ է շինել, ե՞րբ է շինել, ո՞րք են վանահայրերը, քանի՞ են միաբանները, ե՞րբ են շինուել շրջապատած խցերը, հիւսիսային պարիսպը և աղբիւրը, մինչև ե՞րբ է շարունակուել կենդանութիւնը վանքի մէջ և այլն, այդպիսի և դորանց պիտի հարցերի համար մենք արձա-

Նազարութիւններէց կամ այլ աղբիւրներէց, տարաբաղդաբար տեղեկութիւն չենք ստանում: Արդարեւ խոստովանում եմ, արձանագրութիւնները լիովին չեն կարգացուած իմ կողմից, ինչպէս յիշեցի վերը, ըստ որում, հակառակ իմ սովորութեան և ցանկութեան, այդ վանքին այցելած եմ ընդամենը մի անգամ որ շատ քիչ է՝ աչքի առաջ ունենալով արձանագրութեանց եղծուիլը և փակագրութիւնը: Սակայն այդ ամենը ուղղելի հանգամանքներ էին՝ եթէ այցելութիւնս առաջին և վերջին անգամը լինէր: Բայց և այնպէս փոքր վստահութեամբ կարելի է ասել որ բոլոր արձանագրութիւնները եթէ ամբողջովին լուսաբանուէին անգամ՝ եկեղեցու պատմութեանը էլի ոչինչ աւելանալ կարող չէր: Երևի փակագրութեանց դժուարութիւնից է եղել որ Ջալալեանի գիրքը չէ բովանդակում իւր մէջ յիշեալ արձանագրութիւններէց և ոչ մի հատն անգամ:

Ինչև իցէ, յիշեալ արձանագրական շրջանը եկեղեցու կենդանութեան վերաբերութեամբ կազմում է 1322 մինչև 1502 թուականը, կամ 180 տարի ժամանակամիջոց: Իմացանք որ այդ շրջանում եկեղեցին ստացել է նուէր մի քանի այգիներ և 1330 թուականին շինուել է զանգակատունը ոմն Յովհաննիսի և իւր Թաճնայ կողակցի շնորհիւ:

Թէպէտ ոչ շատ հեռու վանքից գտնուում են մի երկու թուրք գիւղեր, սակայն Սպիտակաւոր սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին անասնոց արտահոսութիւնից ազատ է մնացել: Սորա պատճառը այն է, որ վանքը կանգնած է Բաշքեանդցոց հողաբաժնի մէջ, ուր թուրքերը մուտք ունենալ կարող չեն: Այս վանքից ճանապարհը տանում է դէպի հիւսիս մօտակայ Շատինու վանքը (գլ. ԼԴ.) մերթ ժաղկազարդ, մերթ անտառապատ լեռների լանջերով, որտեղից սքանչելի տեսարան է բացւում դէպի արևմուտ, Բիւլբիւլ օլան գիւղի վրայից դէպի Ալագեազ գետի ձորը և նորանից վեր Աբանայի բարձրութիւնները: Բայց մենք կերթանք արևելք, Բաշքեանդի բերդը տեսնելու:

(Շարունակելի)

ՔԱԶԻԵՐՈՒՆԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ

Երբ Կոմս Մ. Դ. Լորիս—Մելիքեանի մահուան բոլոր հասաւ նորին Սժութեան. Վեհափառ Հայրապետն ամենայն Հայոց Տ. Տ. ՄԱԿԱՐ հեռուեալ մխիթարական հեռագիրն ուղղեց նորա վըշտացած ամուսնուն ի նիցցա.